

WYSTĄPIENIE WPROWADZAJĄCE

Manipulacja informacją w mediach a edukacja

BRONISŁAW SIEMIENIECKI

Zakład Technologii Kształcenia IP

UMK w Toruniu

Abstrakt. Przedmiotem rozważań jest problem manipulacji informacją w mediach i skutki jakie niesie to ze sobą w edukacji. Omówione zostały: mechanizmy manipulacji, manipulacyjny model przekazu w edukacji, kultura a manipulacja, manipulacja medialna w procesie edukacyjnym oraz przeciwdziałania manipulacji w edukacji.

Słowa kluczowe: pedagogika medialna, edukacja medialna, manipulacja w edukacji.

Abstract. The aim of my research is the problem of the manipulation of information in the media and the influence this has on education. The article touches on the following problems: the mechanisms of manipulation, a model of information manipulation in education, culture and manipulation, media manipulation in education and methods of counteracting media manipulation in education.

Keywords: media pedagogy, media education, manipulation in education.

W każdym momencie naszego życia włączając odbiornik telewizyjny, radiowy, sięgając do prasy, czytając książkę, przeglądając strony internetowe warto zadać sobie pytanie jaki wpływ wywierają na nas informacje w nich zawarte. Jednym razem będzie to nakłanianie nas do zakupu określonego towaru, innym zachęcenie do przyjęcia określonych idei, poglądów, standardów, a jeszcze innym edukowanie, czy sugerowanie oddania głosu w wyborach na tę a nie inną polityczną opcję. Ta krótka wyliczanka wskazuje jak powszechnym zjawiskiem jest wpływanie przez media na nasze zachowania w każdym momencie życia.

Zjawisko owego wpływania na nasze zachowania ma wiele różnych określeń: manipulacja, oddziaływanie, pranie mózgu, perswazja, propaganda. Analizując definicje wymienionych pojęć można znaleźć dla nich kilka cech wspólnych:

- występują mechanizmy pozwalające na częściową lub pełną kontrolę poglądów i stanowisk;
- ma miejsce sterowanie emocjami człowieka;
- celem działań jest uzyskanie określonych korzyści.

Perswazja ma długą historię sięga bowiem starożytności, gdzie umiejętność uczestniczenia w debacie oraz prowadzenie wywodu miało duże znaczenie praktyczne, np. w sądzie greckim każdy musiał sam bronić swoich spraw. Dlatego dużym poważaniem cieszyli się nauczyciele retoryki. Powstało też szereg traktatów przede wszystkim pisanych przez sofistów. W warunkach powszechnego funkcjonowania mediów perswazja stała się także środkiem manipulacji.

Pojęcie propaganda pojawiło się w XVII wieku i było związane z rozpowszechnianiem wiary. Wzrost znaczenia mediów drukowanych dla propagowania nowych idei spowodował zainteresowanie propagandą. Im większe były przemiany społeczne tym ważniejsze stawało się upraszczanie informacji dostarczanej tłumom. Znaczenie tego zjawiska dostrzegli i wykorzystali na skalę masową przywódcy rewolucji francuskiej a następnie rewolucji październikowej. Przemiany demokratyczne dokonane w wielu krajach także wpłynęły na rozwój propagandy. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na relacje występujące pomiędzy propagandą a manipulacją. A. Pratkanis i E. Aronson¹ przyjmują, że propaganda może być utożsamiana z manipulacją w dwóch znaczeniach:

- wykorzystuje mechanizmy psychologiczne, aby stworzyć pozory, iż odbiorca „dobrowolnie” przyjmuje propagowany sposób widzenia rzeczywistości czy zachowania;
- nie liczy się z szeroko rozumianym dobrem czy interesem osób, na które oddziałuje.

Wymienione cechy wspólne różnych pojęć bliskoznacznych (synonimów), niejasność różnic między nimi występujących a także negatywny wydźwięk niektórych z tych pojęć powoduje, że wielu teoretyków np. Robert Cialdini², woli mówić nie o manipulacji a raczej o wywieraniu wpływu na ludzi. Jest jeszcze jeden powód przyjęcia takiego pojęcia przez Cialdiniego, chodzi bowiem o ukazanie wszystkich mechanizmów i zjawisk tych pozytywnych i negatywnych występujących w komunikacji człowieka z otoczeniem. Oznacza to, że manipulacja jest częścią zjawiska wywierania na ludzi wpływu poprzez media. Manipulacja dotyczy bowiem zarówno wpływu za pomocą informacji nieprawdziwych, półprawdziwych lub specjalnie dobranych w celu osiągnięcia korzyści kosztem osoby, do której skierowany jest komunikat. Dlatego w różnych publikacjach słowo manipulacja kojarzona jest najczęściej z socjotechniką, intrygą, matactwem, kręactwem czy oszustwem, ma zatem wydźwięk negatywny. Manipulacja zajmuje powszechne miejsce w komunikacji społecznej i nierozzerwalnie jest związana z uwarunkowaniami biologicznymi i kulturowymi człowieka, a także tworzonych przez niego cywilizacji. Przywódcy plemienni, królowie, kapłani manipulowali symbolami, obrazem i słowem w celu utrzymania i umocnienia władzy. Od początków istnienia ludzkości człowiek stosował różne metody oddziaływania na innych członków społeczności. Ci którzy potrafili w kontaktach interpersonalnych znaleźć lepsze formy oddziaływania odnosili sukcesy. A zatem zachowania polegające na manipulacji przynosiły korzyści i to sprzyjało powstawaniu coraz bardziej wyrafinowanych metod jej uprawiania.

Historia ludzkości dowodzi, że metody oddziaływania, wpływania na innych były przedmiotem zainteresowania najwybitniejszych umysłów. Znalazło to swoje odbicie w filozofii, literaturze, psychologii, socjologii a także we współczesnej pedagogice medialnej.

¹ A. Pratkanis, E. Aronson, *Wiek propagandy*, Warszawa 2003.

² R. Cialdini, *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, Gdańsk 2000.

Zainteresowanie mechanizmami przekazu obserwujemy od starożytności. Dziś mówiąc o manipulacji dotykamy podstaw wszelkiej komunikacji występującej pomiędzy ludźmi, sięgamy do istotnego czynnika rozwoju kulturowego człowieka. Nie bez znaczenia jest również wpływ manipulacji na funkcjonowanie społeczeństwa demokratycznego. Dlatego możemy zaobserwować wiele różnych form przekazu opartych na instrumentach manipulowania.

Podsumowując powyższe rozważania możemy przyjąć definicję manipulacji, jako „formę zamierzonego wywierania wpływu na drugą osobę czy grupę w taki sposób, aby ta realizowała, nie zdając sobie z tego sprawy, działania zaspokajające potrzeby manipulatora”³.

1. Mechanizm manipulacji. Analizując zjawisko manipulacji w mediach nie sposób pominąć mechanizmu leżącego u jej podłoża. Człowiek w swoich działaniach nieustannie porządkuje informacje docierające z otoczenia, wytwarza różnego typu uogólnienia, buduje schematy poznawcze. Działania te umożliwiają zakodowanie zachowań, postaw a także różnych opinii. W efekcie powstają emocje mające wpływ na nadawanie znaczenia docierającym informacjom. Media przekazując informacje o określonej treści wywołują emocje. Odbywa się to zarówno przez kreowanie znaczenia, jak i kontekstu informacji. Już dawno zaobserwowano, że media sprzyjają zapamiętaniu informacji poprzez skupienie uwagi a ta z kolei stwarza warunki do dokonywania selekcji informacji. Zjawisko to jest powszechnie znane przez technologów kształcenia i wykorzystywane w procesie edukacyjnym. Możliwość skupiania uwagi oraz dokonywania selekcji to ważne cechy sprzyjające także manipulacji.

Selekcja w dużej mierze zależy od zgromadzonych w umyśle schematów, które z kolei decydują o automatyzacji procesu przetwarzania informacji ograniczając w ten sposób proces skojarzeń. W literaturze naukowej wymienia się wiele mechanizmów selekcji⁴, z których trzy są najczęściej akcentowane. Są to:

- intelektualne możliwości człowieka;
- podświadome i świadome nastawienie człowieka;
- społeczne i kulturowe ograniczenia obiegu wiadomości.

Intelektualne możliwości człowieka uwarunkowane są biologicznymi możliwościami i ograniczeniami odbioru i przetwarzania informacji przez człowieka oraz różnego typu zabiegami edukacyjnymi tworzącymi strukturę wiedzy człowieka. Im szersza i bardziej dogłębna jest wiedza człowieka, tym łatwiej rozpoznaje on działania manipulacyjne stosowane w mediach. Ponieważ osiągnięcie pełni wiedzy przez człowieka nie jest możliwe w związku z tym pomiędzy stanem wiedzy i niewiedzy jest duży obszar nieuporządkowanej, wyrzyw-

³ W. Warecki, M. Warecki, *Słowo o manipulacji czyli krótki podręcznik samoobrony*, Warszawa 2005.

⁴ W. Skrzydlewski, *Technologia kształcenia, przetwarzanie informacji, komunikowanie*, Poznań 1990.

kowej sygnałnej orientacji. W tym miejscu należy podkreślić ważną zależność, którą ująć można następująco: im mniejsza jest efektywność szkoły w realizacji celów edukacyjnych tym powstaje większy obszar nieuporządkowanej wiedzy, co sprzyja manipulacji. Również istotny wpływ na ten stan ma funkcjonowanie w określonej grupie rówieśniczej. Jak wykazała Judith Harris⁵ występuje silny wpływ grupy rówieśniczej na poglądy, stanowiska zajmowane przez jej członków. Wynika to z faktu, że przepływ informacji pomiędzy członkami grupy tworzy struktury poglądów na otaczającą rzeczywistość.

Drugi mechanizm selekcji informacji wiąże się z ukierunkowanymi działaniami mającymi charakter świadomy i podświadomy. Człowiek chętnie poznaje nowe wiadomości, poglądy, stanowiska wówczas, gdy wiążą się one z jego zainteresowaniami, czy ugruntowanymi poglądami. Ważność informacji zależy od siły i zakresu skojarzeń⁶. Świadome działanie powoduje lepsze zapamiętywanie i sprzyja tworzeniu schematów myślowych. Z kolei działanie spowodowane procesami nieświadomymi ma różnorodne podłoże. Procesy tam zachodzące są wykorzystywane przy manipulacji realizowanej metodą podkorową.

Trzeci mechanizm selekcji obejmuje społeczne i kulturowe ograniczenia obiegu wiadomości, które dotyczyć mogą człowieka lub całej zbiorowości. Do najczęściej występujących zjawisk zalicza się występujące w danej kulturze świadome ograniczenie w dostępie do wiedzy, mity oraz przyjmowany w społeczności standard światopoglądowy. W społeczności niekorzystającej z mediów jest to jeden z najważniejszych czynników wpływających na dokonywanie selekcji informacji. Natomiast w przypadku powszechnego występowania mediów ma miejsce większa lub mniejsza modyfikacja przy selekcji informacji. Sprzyja to tworzeniu mitów medialnych, budowaniu w umyśle wyidealizowanego obrazu świata a także kreowaniu futurystycznych wizji.

Pokrótkie przedstawione mechanizmy składające się na selekcję informacji wskazują na złożoność procesu tworzenia się schematów wiedzy w naszym umyśle. Z jednej strony schematy te są nam potrzebne do sprawnego komunikowania się z otoczeniem, z drugiej sprzyjają one działaniom manipulacyjnym prowadzonym przez media. Działania te wykorzystują także inne właściwości umysłu np. wprowadzanie fałszywego zapisu do pamięci. Zjawisko to jest wynikiem rekonstrukcyjnego charakteru pamięci. Manipulacja dokonywana w mediach ma zatem duży wpływ na edukację. Jeżeli weźmie się pod uwagę fakt, że przeciętnie dziecko w USA ogląda telewizję 7 godzin telewizję a w Polsce 4 godziny do tego jeszcze warto dodać zabawę z komputerem to, okaże się, że większość dnia dziecko znajduje się poza oddziaływaniem rodziców.

⁵ J. Harris, *Geny czy wychowanie? Co wyrośnie z naszych dzieci i dlaczego*, Warszawa 1998.

⁶ B. Siemieniecki, *Środki dydaktyczne w procesie myślenia twórczego*, Kraków 1992.

2. Manipulacyjny model przekazu w edukacji. Przedstawiona na wstępie definicja manipulacji wskazuje na występowanie ściśle określonego modelu komunikacyjnego, który ująć można następująco:

- Treść,
- Komunikat nadawcy,
- Forma przekazu – oczekiwane działanie odbiorcy lub odbiorców,
- Rodzaj medium.

Prezentowany model wskazuje na wielowątkowość i wielowarstwowość wpływu manipulacji w mediach na edukację. Wyjaśnienie tego zjawiska wymaga dokonania wielu analiz i rozpatrzenia poszczególnych części składowych procesu komunikowania. Na szczególną uwagę zasługują:

- intencje nadawcy,
- rodzaj komunikatu,
- treść komunikatu,
- forma przekazu,
- rodzaj mediów: interaktywne, bierne,
- charakterystyka odbiorcy,
- zachowanie grupy.

Już pobieżna analiza wymienionych części składowych wskazuje na złożoność problemu, co ma wpływ na ocenę różnych zjawisk medialnych. Ze względu na ograniczoność mojego wystąpienia skoncentruję się na komunikacie nadawcy oraz intencji nadawcy.

Komunikat nadawcy. W trakcie procesu manipulowania występuje cały ciąg różnego typu komunikatów. W pierwszej fazie tego procesu nadawca przejmuje kontrolę nad tworzącą się sytuacją komunikowania. Wymaga to takiego sformułowania problemu dyskusji, który zdefiniuje jej sposób prowadzenia i doprowadzi do założonego celu. Jego osiągnięcie wymaga nadania komunikatom określonego znaczenia, które u odbiorcy stworzy wrażenie samodzielności w wyborze i podejmowanych działaniach. Ten typ komunikatów ma swoją specyfikę, charakterystyczną dla fazy wstępnej manipulacji.

W fazie podstawowej znaleźć możemy kilka cech komunikatów mających zasadnicze znaczenie dla procesu manipulowania. Zasadniczą cechą komunikatu przekazywanego odbiorcy jest stworzenie wrażenia wiarygodności przekazywanych informacji. Nadawca musi spreparować informację, która w połączeniu z odpowiednią postawą nadawcy np. miłą aparycją, sprawianiem wrażenia dysponowania rozległą wiedzą itp. stanowi istotny element fazy głównej procesu manipulacji. Inną cechą komunikatu są działania odwracające uwagę odbiorców od informacji przeczącej argumentom. Ważną rolę odgrywają tu komunikaty perswazyjne. Trzecią cechą komunikatu jest jego warstwa emocjonalna. Tworzenie u odbiorcy emocji wymaga równoczesnego podsuwania mu sposobu reagowania. Budowa takiego komunikatu jest złożona i wiąże się z intencjami nadawcy.

Intencje nadawcy. Intencje nadawcy medialnego są znacznie trudniejsze do odczytania przez odbiorcę aniżeli w sytuacji bezpośredniego kontaktu. Odbiorca ma możliwość widzieć i usłyszeć tylko to co pokazuje mu kamera nadawcy. Ta ograniczoność skutkuje znacznym zmniejszeniem liczby informacji odbieranych świadomie oraz podświadomie przez odbiorcę. Utrudnia to odczytanie rzeczywistych intencji nadawcy. Przy bezpośrednim kontakcie odbieramy informację z całym kontekstem kulturowym, natomiast szklany ekran czyni pewne ograniczenia. Równocześnie z pomocą mediów można zbudować sztuczny kontekst np. ujęcia kamerowe z perspektywy żabiej czy ptasiej tworzą różny kontekst sytuacyjny. Operowanie obrazem pozwala tworzyć stany emocjonalne. Mehrabian zwrócił uwagę, że na ekspresję emocjonalną składa się: 7% słów, 38% gestów oraz 55% mimiki. Stwarza to dużą łatwość manipulowania informacją w mediach.

Możliwość manipulacji wzrasta gwałtownie, im bardziej odbiorca zanurzony jest w świat ułudy, ma mniejsze doświadczenie w odbiorze komunikatów obrazowych i słownych. Dotyczy to przede wszystkim dzieci i młodzieży nieposiadającej wystarczającej wiedzy, ani umiejętności w zakresie odbioru i przetwarzania informacji. Zjawisko to występuje też w przypadku dorosłych, gdzie można dostrzec związek pomiędzy przyjmowanymi wzorcami propagowanymi w mediach a wykształceniem. Im niższe wykształcenie tym bardziej jesteśmy skłonni przenosić proponowane wzorce do swojego życia. Jednak przede wszystkim manipulacja ma wpływ na dzieci i młodzież. Wynika to z dosłowności rozumowania i myślenia dzieci w młodszym wieku szkolnym. Wówczas łatwo oderwać się od rzeczywistości i funkcjonować w wirtualnym świecie. Młodzież poszukując swojego miejsca w życiu chętnie czerpie wzorce z otoczenia. Ponieważ nie posiada doświadczenia przyjmuje je posługując się m.in. metodą prób i błędów.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na związek podatności na manipulację z funkcjonującymi powszechnie poglądami na wychowanie i działaniem szkoły. Przyjęcie sztandarowego hasła postmodernizmu „wychowanie bez stresu” mającego stworzyć generację ludzi szczęśliwych powoduje brzemienne dla społeczeństwa skutki. Zamiast otrzymywanego w dzieciństwie spełnienia zachcianek wychowywany bezstresowo człowiek w życiu dorosłym ma trudności, ulega łatwo frustracjom, nie potrafi współpracować w grupie co często skutkuje ucieczką w świat wirtualny. W efekcie następuje wzrost podatności na manipulację stosowaną w mediach. Analizując najlepsze szkoły w krajach rozwiniętych gospodarczo kształcących elity można zauważyć, że są one nastawione na pracę indywidualną z każdym uczniem, stawianie mu wysokich wymagań oraz utrzymanie wysokiej dyscypliny w grupie. W tak funkcjonującej szkole media mają ściśle określone miejsce, w którym są wykorzystywane do realizacji celów szkoły. Dokładnie zaplanowany proces kształcenia ogranicza dowolność korzystania z mediów.

Rodzaj komunikatu. W licznej literaturze poświęcono wiele miejsca opisowi różnych rodzajów komunikowania, dlatego w dalszych rozważaniach

skoncentruję się problemie znaku jako centralnego punktu rozważań nad rodzajami komunikatów. Nierozzerwalnie z komunikatem wiąże się jego znaczenie. Wyróżnione przez Ch. S. Peirce'a typy znaków stanowią tu ważny punkt wyjścia do dyskusji. Rodzaj komunikatu będzie mieć charakter ikoniczny, symboliczny lub indeksowy. Bożydar Kaczmarek⁷ wyróżnia w komunikowaniu językowym znaki: słowne, pisemne oraz sygnalizacyjne.

Z grubsza rzecz biorąc znak ikoniczny obejmuje trzy klasy: obrazy, diagramy oraz metafory (Ch. S. Peirce). W literaturze poświęconej mediom najczęściej wskazuje się na obraz, jako główny element manipulacji. Możemy to zaobserwować chociażby w ukazywaniu sztandarowej ikony świata postmodernizmu Lalki Barbie. Takie widzenie znaku ogranicza jednak wyjaśnienie skali wpływu rodzaju komunikatu na tworzenie przestrzeni oddziaływania na ludzi. Bez uwzględnienia pozostałych dwóch klas znaku ikonicznego sygnalizowanego przez Peirce'a trudno jednak dojść do ukazania przestrzeni fizycznej, w której można wskazać rolę rodzaju komunikatu w procesie manipulacji. Wynika to stąd, że znak ikoniczny zawiera dwie własności: kształt oraz relacje.

Ważny obszar analiz nad manipulacją stanowią indeksy (wskaźniki) będące bezpośrednim i egzystencjalnym połączeniem ze swoim przedmiotem. Tworzenie określonego związku pozwala zasugerować odpowiedź poprzez proste skojarzenia np. ukazanie dymu wskazuje na ogień. Jest to chętnie stosowany zabieg manipulacji obrazem. Stosując odpowiednie ustawienie kamery z perspektywy żabiej czy ptasiej możemy zasugerować widzowi nieistniejącą rzeczywistość. Na przykład ujęcie niewielkiej ilości demonstrujących ukazane z perspektywy żabiej sugeruje widzowi tłum. Komunikat mający charakter indeksowy buduje przestrzeń biologiczną, która jest silnie odbierana przez umysł. Stąd jego duże znaczenie dla budowania struktury manipulacyjnej.

Wszelkie konwencjonalne odniesienie znaku do przedmiotu jest nazywane symbolem. Symbol ma szczególne znaczenie dla procesu manipulacji. Mamy tu do czynienia z komunikatem mającym charakter umowny, pozostającym w pewnej konwencji czy zasadą odwołującą się do obrazu rzeczywistości funkcjonującej w naszej świadomości. Komunikat mający charakter symboliczny zawiera dwie warstwy: część widzialną obejmującą sferę konkretną i niewidzialną a odbieraną przez widza⁸ (G. Duranda, cyt. za W. Skrzydlewski, 1990, s. 27). Analizując to warstwy nietrudno zauważyć znaczne możliwości manipulowania z pomocą symbolu wypełniającego przestrzeń semantyczną.

Zaprezentowanie trzech elementów manipulacyjnego modelu przekazu w edukacji pozwala dobrze ukazać wielość obszarów badań nad manipulacją i wynikające stąd problemy metodologiczne.

Analizując manipulacyjny model przekazu warto zadać sobie pytanie: z jakiego typu manipulacją spotyka się uczeń w swojej karierze? Najogólniej rzecz ujmując mamy dwa wyraźnie rysujące się obszary. Jeden związany jest z bez-

⁷ B. J. Kaczmarek, *Misterne gry w komunikację*, Lublin 2005.

⁸ Duranda, cyt. za W. Skrzydlewski, *Technologia kształcenia, przetwarzanie informacji, komunikowanie*, Poznań 1990, s. 27.

pośrednim kontaktem z mediami, drugi ma charakter pośredni, wtórny. Bezpośredni kontakt z mediami oznacza konieczność wyposażenia szkoły w niezbędne instrumenty dydaktyczno-wychowawcze umożliwiające przygotowanie do odbioru komunikatów medialnych, dla obrony przed manipulacją.

Pośrednie oddziaływanie mediów odbywa się poprzez: członków rodziny, rówieśników, inne osoby, z którymi uczeń ma kontakt. Ma ono różny stopień i znaczenie dla odbiorcy. Media wytwarzając wirtualną kulturę pozostawiają w świadomości wizerunek utrwalaony w obrazie i dźwięku. Zachowania utrwalone w obrazie a wzmocnione dźwiękowo budują w świadomości ucznia określoną strukturę otaczającej rzeczywistości.

3. Kultura a manipulacja. Media we współczesnym świecie stanowią ważny instrument tworzenia atmosfery wszechobecnej zabawy. Nieustający show prowadzi do czynienia z każdej informacji pretekstu do żartu. Ulegają temu także serwisy informacyjne o wydarzeniach światowych i krajowych, czy programy społeczne, które stają się płytką oderwaną od głębszych analiz papką informacyjną, np. wiadomości wesołe ze smutnymi, ważne z błahymi, pierwszorzędne z nic nieznaczącymi. Ten stan z jednej strony stanowi naturalną pogoń za sensacją przyciągającą milionową widownię, idącą w parze z krociowymi zyskami, z drugiej, jest elementem manipulacji. Rozróżnienie bezwzględnej pogoni za zyskiem od celowego działania „sterników świadomości” staje się coraz bardziej trudniejsza. Wartości humanistyczne sprowadzane są do poziomu zysku finansowego, przekładają się na korzyści różnych grup decydujących o mediach. Kultura wysoka została poddana mechanizmom rynku i jest wypierana z mediów na rzecz popkultury. Produkty kultury wizualnej, które nie wymagają refleksji cieszą się dużą popularnością. Wielomilionowa widownia jest gwarantem utrzymania się programu telewizyjnego na antenie. Nadając priorytet zyskowi nieustannie poszerza się granica wylewu treści łatwych i kiczowatych. Zysk ów wyznacza również skalę łamania ograniczeń moralnych i etycznych.

Dlatego media nie były i nie są obojętne dla społeczeństwa, przenoszą bowiem zawsze określoną kulturę, sugerują wybory, tworzą mody, przenoszą wartości bądź je spływają lub bagatelizują w imię nowych idei. Nawet jeżeli nie widzimy w działaniu mediów jednoznacznego celu to także mamy do czynienia z określonym efektem końcowym w postaci radykalnej przemiany. Stąd treść mediów i sposób jej prezentowania stanowi silny bodziec oddziałujący na ludzi powodujący zmiany w systemie wartości. I z tego względu musi być przedmiotem oceny ze strony edukacji.

Media będąc nośnikiem kultury stanowią ważne źródło wiedzy dla współczesnego człowieka, wpływają w istotny sposób na kształtowanie widzenia rzeczywistości, zrozumienie zachodzących zjawisk, stanowią integralną część procesu socjalizacji młodego pokolenia.

Jednym z ważnych obszarów rozpatrywania związków kultury z manipulacją jest tworzenie przez media stereotypów myślowych. Przypisywanie określonych cech ludziom, ich zachowaniu a także interakcji międzyludzkiej

towarzyszy człowiekowi od chwili urodzenia. Tworzenie stereotypów nasila się od momentu odbioru informacji z mediów. Sytuacja ta wydaje się paradoksalna ponieważ media ze swej natury powinny stwarzać warunki do różnorodności. Niestety jest to pozorne ze względu na wysoki stopień zależności pracujących w danym medium ludzi np. dziennikarzy od kierownictwa lub właścicieli. Jedynym rozwiązaniem może być funkcjonowanie na rynku wielości mediów o różnym obliczu społecznym i kulturowym, przy zachowaniu podstawowych norm jakie wyznacza dekalog. Jednorodność prezentacji poglądów w mediach w każdym wypadku musi prowadzić do tworzenia stereotypów, nawet jeżeli jest przez nie prezentowana najbardziej szlachetna idea. Wynika to stąd, że zawsze może pojawić się pokusa wykorzystania mediów przez różne grupy wpływu dla własnych celów. Jest to związane z naturą ludzką, z funkcjonowaniem mózgu, z prawidłowościami mechanizmu komunikacji.

Na tworzenie się stereotypów ma także duży wpływ szkoła nastawiona na naukę pamięciową, szkoła rozluźniająca dyscyplinę i dopuszczająca do obniżenia standardów przestrzegania określonych, pożądaných społecznie wartości.

Tworzenie i udostępnianie przez media kultury wiąże się z budową systemu demokratycznego państwa. Może jednak, jak każde narzędzie stworzone przez człowieka, stanowić czynnik destabilizacji. Z jednej strony mamy do czynienia ze zjawiskiem tworzenia mediów poprzez kulturę, z drugiej media wpływają na kierunek i rozwój kultury. Mamy tu do czynienia ze spiralnie nakręcającym się mechanizmem komunikacyjnym. Brak edukacji tworzącej „świadomość medialną” nie pozwala na regulację tego mechanizmu, co w rezultacie prowadzi do zachwiania naturalnych relacji w społeczeństwie powszechnie wykorzystującym nowoczesne technologie informacyjne. Dlatego tak dużą rolę widzą w edukacji medialnej w szkole. Ma ona do spełnienia kilka celów:

- wyrobienie dystansu intelektualnego do dostarczanych przez media informacji;
- tworzenie u odbiorcy umiejętności analizy tych informacji;
- nabycie umiejętności poruszania się wśród ogromu informacji, trafnego wydobywania wiadomości potrzebnych przy podejmowaniu decyzji;
- poznanie wiedzy o mediach, ich języku, warsztacie tworzenia komunikatu medialnego;
- nabycie kompetencji rozpoznawania profilu ideowego mediów, ich genezy powstania i rozwoju a także struktury właścicielskiej.

Nie bez znaczenia są też cele edukacyjne związane z funkcjonowaniem człowieka w społeczności wirtualnej. Utrzymanie tożsamości i kontroli nad swoimi poczynaniami w sieci wymaga szeregu umiejętności, takich jak:

- współtworzenie społeczności sieciowej w procesie komunikacji;
- umiejętność wypowiedzi tekstowej;
- umiejętność zachowania prywatności;
- umiejętności związane ze zmianą sposobu przekazu informacji⁹.

⁹ B. Siemieniecki, *Determinizm medialny a kompetencje medialne*, [w:] W. Strykowski (red.), *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, Poznań 2004, s. 50–52.

4. Manipulacja w procesie edukacyjnym. Edukacja przenosząca kulturę i jednocześnie głęboko w niej osadzona podlega z jednej strony globalnym procesom manipulacyjnym, z drugiej, zawiera szereg różnego typu elementów manipulacyjnych wynikających z przyjętych przez dane społeczeństwo celów szkoły. Spośród wielu rodzajów manipulacji na uwagę zasługują:

- automatyzm psychologii;
- manipulacja otoczeniem;
- manipulacja obrazem własnej osoby;
- manipulacje niewerbalne¹⁰.

Wymienione rodzaje dobrze odzwierciedlają jak głęboka jest możliwość manipulowania człowiekiem za pomocą mediów w obszarze edukacji.

Generalnie manipulację medialną w edukacji możemy rozpatrywać w różnych płaszczyznach, z których trzy mają szczególne znaczenie:

- komunikowanie w układzie media a nauczyciel lub/i uczeń;
- komunikacja za pomocą mediów pomiędzy nauczycielem i uczniami;
- komunikowanie się między uczniami prowadzone za pomocą mediów;
- relacje komunikacyjne z pomocą mediów pomiędzy różnymi uczestnikami tego procesu.

Manipulacja w komunikacji pomiędzy mediami a nauczycielem lub/i uczniami. W procesie komunikacji pomiędzy mediami i nauczycielem oraz uczniami mamy kilka momentów istotnych z punktu widzenia manipulacji. Pierwsze to niejednakowy odbiór informacji przez nauczyciela i uczniów. Inaczej rozkoduje informację z mediów nauczyciel, a inaczej uczeń. Doświadczenie oraz sprawność interpretowania informacji stanowi ważny czynnik oceny. Dorośli w swoim życiu nabywają szereg umiejętności w kontaktach bezpośrednich z innymi ludźmi. Pozwala im to lepiej ocenić informację, wyciągać właściwe wnioski. Natomiast uczeń łatwo ulega manipulacji, następuje to tym łatwiej im większa jest izolacja tworzona przez media. Przykładem może być Internet, gdzie uczeń siedząc samotnie przed ekranem komputera odbiera ogrom informacji o różnym znaczeniu i skali oddziaływania. Tym łatwiej jest na niego oddziaływać im uczeń czuje się bardziej osamotniony w życiu i poszukuje lekarstwa na swoją samotność poprzez kontakt z kimś życzliwym. Tę możliwość dostrzegły sekty, które stosując różnego rodzaju proste zabiegi psycho i socjotechniczne prowadzą szeroką działalność w zakresie naboru nowych członków.

Na stronach www spotkać możemy szereg różnego typu zabiegów, np.:

– „atakowanie odbiorcy miłością” – jest to prosty mechanizm, który polega na umieszczeniu tekstu propagującego miłość, życzliwość połączoną z obrazem o określonej treści, często wyrażającą symbolikę religijną. Wykorzystuje się tu różne rozwiązania stosowane w innych mediach przy oddziaływaniu na widzów. Na stronie sekty jest miejsce na korespondencję e-mailową, któ-

¹⁰ W. Warecki, M. Warecki, *Słowo o manipulacji czyli krótki podręcznik samoobrony*, Warszawa 2005, s. 15.

ra stanowi przedłużenie oddziaływania stron WWW. W trakcie korespondencji wykorzystuje się tradycyjne socjotechniki polegające na okazywaniu zainteresowania, akceptacji a także służą one poznaniu słabych punktów respondenta itp. Zabieg „atakowania odbiorcy miłością” jest skutecznym zabiegiem wykorzystywanym w Internecie. Młody człowiek bez większego doświadczenia siedząc samotnie przed ekranem komputera stosunkowo łatwo ulega manipulacji. Ma to miejsce szczególnie wówczas, gdy w rodzinie brak jest miłości, rodzice kupują komputer, aby dziecku zrekompensować swoją nieobecność i brak kontaktu. Stosowane przez sekty starannie dobrane zabiegi sprawiają wrażenie, że jest się otoczonym przyjaźnią, co sprzyja otwarciu się człowieka na treści dostarczane przez członków sekty.

– „wykorzystanie słabości człowieka” – technika ta jest stosowana w pogaduszkach internetowych. Na początku wyselekcjonowuje się uczestników dyskusji, następnie proponuje się przejście do „pokoju prywatnego”, gdzie rozpoczyna się rozmowa indywidualna mająca na celu „obróbkę wstępną” upatrzonej ofiary. M.in. polega ona na wykorzystaniu w rozmowie reguł „pranie mózgu”.

– „wymuszanie decyzji” – stosuje się głównie presję psychiczną, „subtelna” manipulację przypominającą działania stosowane w reklamie, odbiorca ma wrażenie, że podejmuje samodzielne decyzje.

– „pochlebstwo” – człowiek jest wrażliwy na pochwały, (niekoniecznie zasłużone). Szczególnie ma to miejsce, gdy w szkole nie ma sukcesów, a w domu spotyka się z negacją.

– „działania humanitarne” – poprzez ukazanie sekty od strony jej działań humanitarnych, wciąganie w inicjatywy pozorujące społeczne zaangażowanie sekty, zachęcanie do ściślejszej współpracy z jej członkami. Tworzy się mit troski o lepszy świat.

– „otwarcie na naukę” – stwarzanie zainteresowanym nauką warunków do szerszej współpracy z pozostałymi członkami sekty. Osoba wciągana do sekty ma wrażenie, że odkrywa wiedzę ukrytą przed światem. Tajemniczość towarzysząca działaniom członków sekty jest stymulatorem przyciągania nowych jej członków.

– „medytacje” – działania manipulacyjne realizowane są na dwa sposoby. Jeden to wykorzystanie hasła: medytacja do przyciągnięcia chętnych do współpracy z sektą i wówczas umieszcza się informacje na stronie www. Drugi, to wykorzystanie medytacji do działań na podświadomość, zwiększanie podatności na sugestie i hipnozę¹¹.

Paradoksem jest to, że przedstawione techniki manipulacji tym łatwiej są stosowane im większe daje się możliwości swobodnego wyrażania myśli. Internet poprzez swoje właściwości sprzyja preparowaniu informacji, czy nawiązywaniu kontaktów z dziećmi.

¹¹ B. Siemieniecki, *Technologia informacyjna w polskiej szkole. Stan i zadania*, Multimedialna Biblioteka Pedagogiczna, Toruń 2003.

Manipulacja w komunikacji pomiędzy nauczycielem a uczniami z pomocą mediów. Proces manipulacji może być jednokierunkowy lub dwukierunkowy. W klasie szkolnej zarówno nauczyciel jak i uczniowie próbują różnych form manipulacji. Mogą one mieć charakter zarówno werbalny, jak i medialny. Wprowadzenie mediów do procesu edukacyjnego burzy tradycyjny system komunikacji w klasie. Skala tego zjawiska zależy od tego czy medium jest jedynym przekazywaczem informacji, czy też stanowi wsparcie dla tradycyjnego przekazu. W pierwszym przypadku medium np. Internet poprzez zapewnienie anonimowości a także pluralizmu sprzyja budowaniu przez uczniów opinii o nauczycielu. Już sam fakt tworzenia takich opinii w wirtualnym świecie, gdzie każdy może przeczytać informacje o innych a równocześnie dowiedzieć się o tym co pozostali sądzą o nim, stanowi poważny instrument nacisku. Uczniowie już dziś wykorzystują tę formę manipulacji wobec siebie jak i nauczycieli.

Manipulacja występująca w relacjach pomiędzy nauczycielem a uczniami ma dwukierunkowy charakter. Nauczyciel swoją postawą wobec różnych zjawisk społecznych, doborem i układem wiedzy, zastosowanymi przykładami wywiera wpływ na uczących się. Warto zwrócić uwagę, że jest to zjawiskiem powszechnym. Problem polega jednak na skali i rodzaju uzyskiwanych korzyści.

Od dawna w literaturze pedagogicznej podkreśla się znacznie postawy nauczyciela dla procesu wychowania. Ten pogląd nieprzerwanie występował przez wiek XX. Czasami miał wymiar destrukcyjny np. szkoła w hitlerowskich Niemczech propagująca idee faszystowskie, czy w państwach objętych stalinowskim reżimem, innym razem heroiczny, jak np. postawa Aleksandra Kamińskiego czy Janusza Korczaka. W każdym przypadku mamy do czynienia z określonym wzorcem nauczyciela, który był kreowany przez system czy zaistniałą sytuację. Powszechne pojawienie się mediów w życiu człowieka zmieniło ten stan rzeczy. Nauczyciel przestał być jedynym wzorcem do naśladowania. Tracąc swoją uprzywilejowaną pozycję w przekazie wiedzy przestał też mieć decydujący wpływ na uczniów. Zmienił się też obraz nauczyciela kreowany przez elity władzy. Dotychczasowy wizerunek nauczyciela guru, nieomylnego, mającego ogromną władzę nad uczniem przestał istnieć. Nauczyciel przestał być jedynym wzorcem do naśladowania i głównym dostarczycielem wiedzy dla ucznia. Pojawiła się nowa sytuacja – nauczyciel w mniejszym stopniu podlega manipulacji elit władzy, gdzie wszystko było z góry zaplanowane i określone. Wzrost samodzielności nauczyciela pociąga za sobą potrzebę niezależności stanowienia o sobie przy jednoczesnym wzroście znaczenia jego wiedzy i kompetencji pedagogicznych oraz aktywności twórczej. Pobieżne potraktowanie przygotowania ogólnego do zawodu nauczyciela pociąga za sobą z jednej strony łatwość uzależnienia jego postawy od mediów, z drugiej, może on też ulegać presji manipulacyjnej ze strony uczniów i rodziców czy środowiska pedagogicznego. Kreowany przez media wizerunek świata poprzez pryzmat nieustającej zabawy zachęca do wywierania różnego typu nacisków na nauczyciela. Ma na to wpływ szybki proces rozluźniania przyjmowanych w społeczeństwie norm, co sprzyja rozwojowi manipulacji. Staje się ona bardzo dobrym sposobem na osiągnięcie nieuzasad-

nionych korzyści, wynikających z wykorzystywania uprzywilejowanych pozycji niektórych grup społecznych. Pojawienie się Internetu spowodowało również wzrost możliwości wpływania przez uczniów na nauczyciela.

Odrębnym zagadnieniem jest tworzenie przez uczniów wizerunku nauczyciela w cyberprzestrzeni. Uczeń budując obraz swoich nauczycieli opiera się na swojej i otoczenia wizji odbioru nauczyciela.

Komunikowanie się między uczniami prowadzone za pomocą mediów. Komunikacja prowadzona pomiędzy uczniami za pomocą mediów np. Internetu nie tylko tworzy specyficzną kulturę cyberprzestrzeni ale jest miejscem powstawania nowych form komunikacji oraz wzajemnych relacji, które pozwalają na stosowanie nowych form manipulacji. Dziś Internet stał się miejscem rozpowszechniania informacji prawdziwych, półprawdziwych a także całkowicie zmyślonych. Plotka staje się ważnym instrumentem manipulacji. Uczniowie wymieniając informacje o różnym stopniu stanu rzeczywistego budują wyobrażenia, tworzą środowisko medialne ale także rówieśnicze, które jest przenoszone do rzeczywistości szkolnej. Mamy zatem do czynienia z procesem, w którym media stają się miejscem tworzenia świata rzeczywistego poprzez wizję. Matrix przeplata się z rzeczywistością, co stanowi inny aniżeli dotychczas sposób budowania relacji społecznych. Środowisko naturalne stanowiące przez lata podstawę kształtowania człowieka zostaje uzupełnione bądź wręcz zastąpione przez świat wirtualny.

Komunikacja pomiędzy uczniami sprzyja wymianie informacji, w tym informacji mającej charakter agresywny. Internet jest też dobrym miejscem dokonywania działań hackerskich oraz rozpowszechniania piractwa. Stanowi dogodny obszar do manipulacji.

Relacje komunikacyjne z pomocą mediów pomiędzy różnymi uczestnikami tego procesu. Komunikacja w Internecie obejmuje szerokie grono osób zróżnicowanych pod względem wieku, doświadczenia i poglądów. Internauci łatwo umieszczają informacje zawierające: przekaz podprogowy, treści niezgodne z zasadami humanizmu (np. dotyczące faszyzmu), ułatwiające akty agresji (np.: dostarczanie instrukcji dotyczących konstruowania bomby) i inne. Otwartość a także dowolność umieszczanych informacji sprzyja poszukiwaniu zwolenników dla grup terrorystycznych. Wykorzystuje się niewiedzę a także otwartość i ufność dzieci i młodzieży a także ich łatwość podejmowania wyzwań. W przyszłości należy oczekiwać wzrostu działań manipulacyjnych ze strony grup terrorystycznych.

5. Przeciwdziałanie manipulacji w edukacji. Dokonany z konieczności skrótowy przegląd problemów wskazuje na rosnące znaczenie manipulacji w mediach. Można zauważyć trzy podejścia do problemu przeciwdziałania temu zjawisku. Są to:

1. Niepodejmowanie żadnych działań i pozostawienie tego problemu wolnemu rynkowi, który według jego właściwych zasad dokona samoregulacji i stworzy strukturę ustabilizowaną. Zwolennicy tego poglądu liczą na samoczynne ustabilizowanie się zjawiska mając przekonanie, że manipulacja pozostanie na minimalnym poziomie.

2. Powiększenie wpływu państwa na rynek mediów poprzez regulacje urzędnicze i wypracowanie kodeksów postępowania przez instytucje posługujące się mediami. Zwolennicy tego podejścia zwracają uwagę na jego skuteczność.

3. Wprowadzenie mechanizmu rynkowego przy zachowaniu w okresie przejściowym kilku mediów w rękę państwa oraz wprowadzenie do szkoły przedmiotu edukacja medialna.

Pierwsze rozwiązanie jest konsekwencją przyjęcia przez społeczeństwo za podstawę gospodarki liberalnej. Należy podkreślić, że wariant ten może być skuteczny w państwach o ustabilizowanych systemach demokratycznych i długiej tradycji demokratycznej. Niestety w Polsce jest on niemożliwy do zrealizowania. Mamy tu bowiem do czynienia ze znacznym wpływem silnych interesów różnych grup społecznych, oraz nacisku korporacji gospodarczych. Duża komasacja mediów (np. 70% mediów papierowych jest w rękę dwóch koncernów międzynarodowych), znaczna korupcja, stosunkowo mała świadomość prawideł obywatelskiego państwa, wysokie bezrobocie a także jedne z niższych poziomów wykształcenia w Europie stanowi poważną przeszkodę na drodze całkowitego pozostawienia rynkowi regulacji stabilizującej obszar mediów. Dlatego wariant ten jest nie do zrealizowania w warunkach polskich. Należy podkreślić, że w wielu krajach pomimo zaawansowanej demokracji nie stosuje się tego rozwiązania.

Drugi z przedstawionych wariantów jest najmniej korzystny z punktu widzenia społeczeństwa obywatelskiego. Zbyt duży wpływ państwa na media ogranicza a w pewnych sytuacjach może nawet uniemożliwiać rozwój demokracji. W żadnym państwie o zaawansowanej demokracji rynkowej wariant ten nie występuje.

Trzecie rozwiązanie wydaje się być najkorzystniejsze dla Polski. Budowa społeczeństwa obywatelskiego wymaga rzetelnej informacji o posunięciach rządu, propagowania rozwoju samorządu i innych. Dlatego muszą występować media państwowe pod kontrolą społeczną, która winna mieć niezależność od poszczególnych partii i grup kapitałowych. Niezbędnym uzupełnieniem mediów obywatelskich jest stworzenie systemu edukacji medialnej w szkole. Powinna ona stworzyć warunki młodemu pokoleniu do nabycia wiedzy pozwalającej radzić sobie z manipulacją. Będzie to najskuteczniejsza metoda budowania mediów w pełni demokratycznych. Dziś w Polsce brak jest rzetelnej informacji o mediach np. do kogo należą, jakie grupy kapitału reprezentują, jaką linię polityczną popierają itp. W liceach nie prowadzi się dyskusji o roli i miejscu mediów w demokratycznym społeczeństwie a przecież jest to ważny obszar wychowania obywatelskiego.

Należy oczekiwać, że rzetelna wiedza nabyta w szkole będzie w przyszłości skuteczną obroną przed manipulacją. Takie rozwiązanie ma szczególne

znaczenie w kontekście nieograniczonej liczby stacji telewizyjnych, które za chwilę zaistnieją w Internecie a także nowych możliwości technologicznych w obszarze telekomunikacyjnym. Pilnego przeglądu wymagają też cele, zadania i program przedmiotu technologia informacyjna i edukacja medialna. Powinno się odpowiedzieć na szereg pytań, m.in.:

– Czy przedmioty informatyka i technologia informacyjna nadal mają koncentrować się na obsłudze komputerów?

– Czy programy wymienionych przedmiotów gwarantują realizację celów wychowawczych szkoły czy też koncentrują się na kształtowaniu umiejętności komputerowych?

– Czy i jak powinniśmy zmienić podstawę programową aby umocnić humanistyczny charakter szkoły przy jednoczesnym powszechnym wprowadzeniu do niej nowoczesnych technologii?

Konieczna jest także dyskusja na temat celów, zadań i programu kształcenia nowego przedmiotu poświęconego mediom. Wymaga to skorelowania działań ze zmianami w programach kilku przedmiotów, m.in. języka polskiego.

Reasumując, dotychczasowe rozważania wyraźnie wskazują na potrzebę nadania wyższej aniżeli dotychczas rangi edukacji medialnej w szkole.

Obrona przed manipulacjami w Internecie wymaga stosowania w szkole a szczególnie na lekcjach informatyki technik sprzyjających refleksji, co pozwoli na analizowanie uzyskiwanych informacji z różnych punktów widzenia. Także szczególnej uwagi w tym względzie wymaga przeanalizowania efektywności kształcenia nauczycieli.

Bibliografia

- Cialdini R., *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, Gdańsk 2000.
- Harris J., *Geny czy wychowanie? Co wyrośnie z naszych dzieci i dlaczego*, Warszawa 1998.
- Kaczmarek B. J., *Misterne gry w komunikację*, Lublin 2005.
- Pratkanis A., E. Aronson, *Wiek propagandy*, Warszawa 2003.
- Siemieniecki B., *Technologia informacyjna w polskiej szkole. Stan i zadania*, Multimedialna Biblioteka Pedagogiczna, Toruń 2003.
- Siemieniecki B., *Determinizm medialny a kompetencje medialne*, [w:] Strykowski W. (red.), *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, Poznań 2004.
- Siemieniecki B., *Środki dydaktyczne w procesie myślenia twórczego*, Kraków 1992.
- Skrzydlewski W., *Technologia kształcenia, przetwarzanie informacji, komunikowanie*, Poznań 1990.
- Warecki W., Warecki M., *Słowo o manipulacji czyli krótki podręcznik samoobrony*, Warszawa 2005.